

**WIELKI KRYZYS EKONOMICZNY W ROLNICTWIE
POLSKIM – PRZYPOMNIENIE I PRZESTROGA**

Wiesław Musiał

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie
Polska Akademia Nauk w Warszawie

Abstrakt. W opracowaniu przedstawiono wybrane aspekty przebiegu tzw. wielkiego kryzysu, który nastąpił w latach 1929-1933 w gospodarce, w tym w sektorze rolniczym. Wskazano skutki kryzysu w sferze produkcji rolniczej i zużycia środków produkcji, a także w zakresie kształtowania poziomu i relacji cen. Zwrócono uwagę na działania interwencyjne państwa mające na celu zmniejszenie kryzysu w rolnictwie i powody ich małej skuteczności. Wykazano, że kryzys był bardzo uciążliwy i objął poza gospodarką także sferę socjalną, kulturową i polityczną.

Słowa kluczowe: kryzys w rolnictwie, nożyce cen, interwencjonizm państwowy

WPROWADZENIE I UWAGI METODYCZNE

Zapiski gospodarcze rejestrujące czasy *dobre* i *złe* wskazują, że w historii rozwoju gospodarczego wystąpiło wiele okresów kryzysu i prosperity. Wahania aktywności gospodarczej nie zawsze przybierały jednak formy rytmiczne powtarzających się cykli. W latach 1558-1720 według W.R. Scotta wystąpiło około 30 kryzysów. Ich przyczynami (zapewne także skutkami) były: wojny, epidemie, masowe głody, zamieszki wewnętrzne, nieład finansowy, akty gwałtu ze strony rządów oraz zaczątki spekulacji [Estey 1959]. Nadal bardzo trudne jest ustalenie daty, którą można by uważać za początek powtarzających się zjawisk cyklu koniunkturalnego. Za nieperiodyczne kryzysy typowe dla kapitalizmu uznaje się załamanie gospodarek wielu państw, które nastąpiły w latach 1811 i 1815 oraz 1818. Przyjmuje się, że początek pierwszego cyklu koniunkturalnego datuje się od czasu angielskiego kryzysu z 1825 roku, natomiast pierwszy kryzys o skali międzynarodowej nastąpił w 1857 roku, obejmując zasięgiem Europę

i Amerykę. Najcięższy i najdłuższy kryzys gospodarczy XIX wieku wybuchł w 1873 roku i trwał do 1878 roku. W kolejnym globalnym załamaniu gospodarka światowa znalazła się po 56 latach, tj. w 1929 roku [Zarządzanie... 1984]. Analizując długie cykle koniunkturalne, Honsen stwierdza, że w górnej fazie długiego cyklu koniunkturalnego powstawały dogodne warunki do rozpoczynania wojen [Estey 1959]. Dolna faza cyklu, tj. depresja (zwłaszcza przedłużająca się), a często nawet anarchizacja życia społecznego wskutek nasilających się niepokojów tworzyły dogodne warunki do wszczynania rewolucji.

W opracowaniu podjęto problem tzw. wielkiego kryzysu gospodarczego w Polsce i jego skutków dla wsi i rolnictwa. Zwrócono uwagę na zmiany cen i relacji cenowych w rolnictwie oraz pozarolniczych działach gospodarki narodowej występujące w ostatnich latach oraz reakcje obronne rolników wobec ich pogarszającej się sytuacji ekonomicznej. Wskazano na interwencyjne działania państwa w sferze ochrony rynków, zwłaszcza zbóż. Zwrócono uwagę na zadłużanie rolnictwa oraz jego wzrastające obciążenie podatkowe, które doprowadziło do zapaści ekonomicznej wsi. Opracowanie ma charakter przeglądowy, ale ze względu na wymóg ograniczonej objętości, wiele kwestii analiz podjęto w sposób syntetyczny.

ISTOTA WIELKIEGO KRYZYSU EKONOMICZNEGO W ROLNICTWIE POLSKIM

W okresie międzywojennym Polska była krajem zacofanym, słabo uprzemysłowionym, o prymitywnym rolnictwie. Na tle ogólnie słabej gospodarki było ono jednak działem wytwarzającym wraz z leśnictwem i rybołówstwem aż 68% wartości produkcji ogółem. W 1931 roku ludność zatrudniona w rolnictwie stanowiła prawie 65% pracujących ogółem. W pierwszym okresie rozwoju gospodarczego, tj. w latach 1919-1924, sytuacja gospodarcza nadal była nieustabilizowana, charakteryzując się różnorodnymi napięciami i zaburzeniami związanymi z następstwami wojny, trudnościami z konsolidacją gospodarki zaborów oraz inflacją. W 1928 roku wciąż jeszcze istniało 3,4 mln ha odłogów, co oznacza, że do początku wielkiego kryzysu rolnictwo nie zostało w pełni odbudowane [Tomczak 1969].

W latach 1929-1933 doszło do najgłębszego załamania koniunktury w dotychczasowych dziejach światowej gospodarki kapitalistycznej. Ujawniło się to w pierwszej kolejności na rynkach krajowych w olbrzymiej skali dysproporcji pomiędzy podażą a popytem. Także w Polsce pociągnęło różnorodne następstwa o charakterze mikroekonomicznym i makroekonomicznym, w tym spadek produkcji, zatrzymanie procesów inwestycyjnych, zmniejszenie zatrudnienia, obniżenie dochodu narodowego, radykalne zmniejszenie wymiany handlowej itd. Dotychczasowe analizy kryzysów wykazały, że w ciągu długotrwałej recesji największe straty ponosi rolnictwo, które dotknięte jest także najdłuższą depresją [Estey 1959].

Potwierdzają to dane statystyczne i analizy opisujące przebieg wielkiego kryzysu gospodarczego w rolnictwie, w tym w rolnictwie polskim. Zasadniczym przejawem kryzysu w rolnictwie był spadek cen na artykuły rolne. Przyjmując, że w Polsce rozpoczął się on z opóźnieniem w stosunku do USA i krajów Europy Zachodniej oraz uwzględniając, iż w rolnictwie rozwijał się nieco później aniżeli w przemyśle, 1928 rok będzie dobrym punktem odniesienia analiz dynamicznych przebiegu kryzysu. Choć

kryzys rozpoczął się w 1929 roku, to faktycznie pierwszym rokiem kryzysu w rolnictwie był rok gospodarczy 1929/1930. Początkowo chłopci nie odczuwali wyraźnie jego skutków, gdyż obniżenie cen objęło tylko produkcję roślinną. W kolejnym roku nastąpiło głębokie załamanie cen zbytu produkcji zwierzęcej. Następnie kryzys potoczył się lawinowo, osiągając dno w 1934/35 roku, kiedy to przychody gospodarstw chłopskich wynosiły zaledwie nieco ponad 35% przychodów z lat 1928-1929 [Mieszczankowski 1983]. Jednym z istotnych dla sektora rolnego przejawów kryzysu była zmiana poziomu i relacji cen towarów inwestycyjnych i konsumpcyjnych. W 1935 roku ceny na artykuły rolnicze w porównaniu z 1928 rokiem spadły o około 65%, w tym na pszenicę – o 65%, żyto – o 68%, ziemniaki – o 66%. Podobnie duże obniżki objęły produkty zwierzęce – ceny żywca wołowego zmniejszyły się o 57%, wieprzowego o 66%, mleka o 62%. Aby otrzymać kwotę pieniędzy taką samą jak w 1928 roku, w 1935 roku rolnik musiał sprzedać trzykrotnie większą ilość produktów. Dochody netto z 1 ha gospodarstwa (o powierzchni od 2,0 do 50,0 ha) spadły z 214 zł w 1927/28 roku gospodarczym do 25 zł w 1930/31 roku i 8 zł w 1931/32 roku [Skodlarski 1995].

Aby zmniejszyć skutki ekonomiczne kryzysu, rolnicy starali się zwiększyć produkcję, co przy zmniejszającym się popycie skutkowało obniżaniem cen na produkty rolnicze. Gospodarstwa duże zareagowały na spadek cen ograniczeniem produkcji, natomiast małe zwiększyły produkcję towarową, głównie kosztem własnego spożycia, aby chociaż czasowo pokryć straty poniesione wskutek spadku cen. Taka reakcja dużych gospodarstw kapitalistycznych i rynkowych była mniej lub bardziej skuteczną drogą wyjścia z kryzysu. Reakcja rolnictwa drobnotowarowego prowadziła natomiast do zaostrożenia i przedłużenia kryzysu [Tomczak 1969]. Nastąpiło także zwiększenie powierzchni ziemi przeznaczonej pod zasiewy z 16 480 tys. ha w 1926 roku do 17 800 tys. ha w 1930 roku. Proces doprowadził do nowej fali wysokiej nadprodukcji produktów roślinnych. Nie znajdując popytu na rynku, były one przeznaczane na produkcję zwierzęcą. W kolejnych latach trwania kryzysu następowało zwiększenie hodowli zwierząt gospodarskich, poza hodowlą koni. Konie bowiem traciły możliwości pracy na rzecz pozarolniczych działów gospodarki, stąd też nie było potrzeby zwiększania ich поголівia. W latach 1929-1933 liczba bydła wzrosła z 9057 do 8985 tys., a trzody chlewnej z 4829 tys. do 5753 tys. Obniżanie plonów, wynikające z ekstensyfikacji nakładczej, spowodowanej kryzysem, i narzucone przez gospodarstwa reżimy oszczędnościowe doprowadziły w kolejnych latach trwania kryzysu do spadku ogólnych zbiorów i w związku z przyrostem liczby ludności do zmniejszenia produkcji rolniczej liczonej *per capita*. Do obniżenia plonów podstawowych ziemiopłodów zdecydowanie przyczyniło się zahamowanie postępu agrotechnicznego, a zwłaszcza zużycia nawozów sztucznych. W 1929 roku produkcja zbóż chlebowych na jednego mieszkańca wyniosła 281 kg, a w ostatnich latach kryzysu 255 kg, jęczmienia odpowiednio 54 i 43 kg, a ziemniaków 1016 i 961 kg [Skodlarski 1995]. Załamaniu uległ także rynek maszyn i narzędzi rolniczych. Zakup tych środków produkcji w 1932 roku wynosił tylko 8,8% w stosunku do 1928 roku.

Przebieg kryzysu w rolnictwie bardzo mocno był związany z popytem na żywność, którą kreowały głównie miasta. Konsekwencją zamykania zakładów przemysłowych i ograniczania produkcji był gwałtowny wzrost bezrobocia. W latach 1930-1933 liczba czynnych zakładów przemysłowych zmniejszyła się z 12 712 do 9639. W okresie depresji (dno kryzysu) odsetek bezrobotnych w Polsce przekroczył 43 (w Stanach Zjednoczonych 35%, w Czechosłowacji 24%, we Włoszech 22%). Wzrostowi bezrobocia

towarzyszyło obniżanie płac nominalnych. Przyjmując za 100 wysokość wypłat w 1928 roku, można stwierdzić, że w 1932 roku wyniosły one 49, a w 1933 – 44. Realna wysokość wynagrodzeń obniżała się jednak wolniej niż ich poziom nominalny, ponieważ koszty utrzymania spadały ze względu na silne tendencje deflacyjne, zwłaszcza niżkowe trendy cen artykułów spożywczych, co powodowało relatywnie zwiększenie siły nabywczej dysponentów obniżonych nominalnie wynagrodzeń (tab. 1).

Tabela 1. Wskaźnik płac nominalnych oraz kosztów utrzymania robotników zatrudnionych w wielkim i średnim przemyśle w latach 1930-1935 (1929 rok = 100)
Table 1. Indicator of nominal wages and living costs of workers employed in great and medium industry in the years 1930-1935 (year 1929 = 100)

Wskaźnik Indicator	Rok – Year					
	1930	1931	1932	1933	1934	1935
Płace nominalne (godzinowe) Nominal (hourly) wages	99	92	85	77	73	71
Koszty utrzymania (obliczone dla kilku miast) Living costs (calculated for several cities)	93	80	71	66	60	57

Źródło: Mały rocznik statystyczny [1939], s. 274.
Source: Small statistical yearbook [1939], p. 274.

Poniżej poziomu minimum egzystencji zarabiała 54,2% mężczyzn i 82,1% kobiet, a poniżej granicy ubóstwa odpowiednio 35,1% mężczyzn i 71,3% kobiet. Zasiłki dla bezrobotnych otrzymało w 1931 roku 43% tracących pracę, a w latach 1933-1934 tylko 13-14%. Lata poprzedzające wielki kryzys gospodarczy były relatywnie korzystne dla rolnictwa, przełom nastąpił w 1925 roku (w którym nożyce cen według wykazów urzędowych zupełnie znikły). Potwierdzają to relacje cen produktów rolniczych i przemysłowych zestawione w tabeli 2.

Tabela 2. Ceny produktów rolniczych i przemysłowych w okresie przed wielkim kryzysem (1914 rok = 100)
Table 2. Prices of agricultural and industrial products in the period before the great crisis (year 1914 = 100)

Rodzaj produktu Kind of product	Rok – Year						
	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
A. Produkty rolnicze A. Agricultural products	76,0	72,9	112,6	129,6	106,6	130,5	126,8
B. Produkty przemysłowe B. Industrial products	92,3	119,7	128,9	123,7	105,1	112,2	116,8
C. Nożyce cen (stosunek A:B) C. Price scissors (A:B ratio)	0,82	0,60	0,87	1,04	1,01	1,16	1,08

Źródło: Grabski [1929] i obliczenia własne.
Source: Grabski [1929] and own calculations.

Po pierwszej wojnie światowej zniszczone gospodarczo rolnictwo nie mogło wyprodukować wystarczającej ilości produktów rolniczych przez co najmniej 8 lat. Najkorzystniejszym pod względem cenowym był 1927 rok, w którym nożyce cen wynosiły 1,16 i były najlepsze w całym okresie międzywojennym. W 1928 roku nastąpiły już pewne symptomy nadchodzących niekorzystnych zmian w koniunkturze gospodarczej, o czym świadczy między innymi pogarszanie się relacji cen produktów rolniczych do nierolniczych. W kolejnych latach zaczął się ujawniać wielki kryzys światowy. Ukształtowana przez co najmniej cztery lata wysoka podaż produktów rolnych, nadmierna w porównaniu z kurczącym się spożyciem żywności, zwłaszcza przez ludność żyjącą w miastach, spowodowała gwałtowne rozwieranie nożyc cenowych [Moszczeński 1930]. Oznaczało to, że na zakup tych samych produktów przemysłowych w okresie kryzysu wieś musiała sprzedać o wiele więcej produktów niż w latach przedkryzysowych (tab. 3).

Tabela 3. Ceny produktów rolnych i przemysłowych nabywanych przez rolników w latach 1928-1935 (1928 rok = 100)

Table 3. Prices of agricultural and industrial products acquired by farmers in the years 1928-1935 (year 1928 = 100)

Rodzaj produktu Kind of product	Wskaźnik cen w latach Price indicators in the years						
	1928	1930	1931	1932	1933	1934	1935
A. Produkty rolnicze A. Agricultural products	100	67,6	59,5	48,8	42,6	37,0	35,8
B. Produkty przemysłowe B. Industrial products	100	98,5	90,4	81,0	72,6	70,3	66,3
C. Nożyce cen (stosunek A:B) C. Price scissors (A:B ratio)	1,0	0,69	0,66	0,60	0,59	0,53	0,54

Źródło: Grabski [1929].

Source: Grabski [1929].

Jak podaje Skodlarski [1995], aby nabyć pług w roku gospodarczym 1927/28, należało sprzedać 1 q żyta, a w 1935/36 roku – 2,7 q. Wzrost cen dotyczył w największym stopniu podstawowych produktów konsumpcyjnych, najczęściej kupowanych przez biedną zacofaną ludność rolniczą (sól zdrożała o 360%, zapalki o 475%, węgiel o 385%, a cukier o 255%). Tworzyła się wówczas liczna grupa pośredników handlowych, którzy narzucali rolnikom niskie ceny zbytu, zwłaszcza na terenach odległych od środków handlowych oraz od linii kolejowych.

Podobnie jak drobni rolnicy, także większa własność ziemską odczuła dotkliwie skutki załamania koniunktury. Ograniczono lub niemal całkowicie zaprzestano inwestować w rozwój, a nawet odnowę majątku produkcyjnego. Bardzo mocno ograniczono nawożenie mineralne, które w 1934/35 roku wyniosło tylko 19% stanu sprzed kryzysu [Orczyk 1971]. Jednakże najbardziej odczuły kryzys gospodarstwa najsłabsze ekonomicznie, tj. małe pod względem wielkości obszarowej potencjału produkcyjnego i produkcji rynkowej. W dużej części utworzone w wyniku uwłaszczeń, były przeważnie zadłużone na zakup ziemi, budowę zagród i spłaty rolnicze. Procesy komasacji i melio-

racji także odegrały znaczącą rolę we wzroście długów obciążających wieś. W latach 1930 i 1931 suma długów wzrosła o ponad 600 mln zł, a główną przyczyną tego stanu były zaciągane nowe pożyczki w celu ratowania gospodarstw przed licytacją. W 1932 roku zadłużenie wsi z różnych tytułów szacowano na 4,3 mld zł, a wartość całej produkcji towarowej rolnictwa w roku 1933/34 oceniono na około 1,5 mld zł.

W odpowiedzi na narastający kryzys w rolnictwie, zwłaszcza malejący popyt, państwo starało się podjąć rozmaite działania interwencyjne. W pierwszej kolejności objęły one rynek zbożowy. Gospodarstwa małe nie mogły uczestniczyć w interwencyjnych zakupach zboża organizowanych przez państwo (ze względu na małą jednostkową podaż zboża) i stąd były narażone w większym stopniu na wyzysk ze strony pośredników. Znacznie większe możliwości skutecznej walki z kryzysem miały duże gospodarstwa towarowe. Na wniosek kół ziemskich zniesiono cła wywozowe na zboża, jednocześnie podniesiono cła przywozowe. Uruchomiono kredyt zastawny oraz wprowadzono premie eksportowe. Interwencję rynkową realizowano poprzez utworzony w tym celu monopol eksportowy po nazwą „Związek Eksportera Zboża RP”. Do każdego kwintala wywiezionego zboża państwo dopłacało 6 zł, a w niektórych latach także dodatkowo 4 zł tzw. superpremii [Żabko-Potopowicz 1936]. Potrzebne środki na cele interwencji rynkowej państwo pozyskiwało z tzw. funduszu interwencyjnego, na który składały się środki z podwyższonego o 10% podatku gruntowego i o 10% podatku ubojowego (wynoszącego 3 zł od sztuki bydła, 0,50 zł od cielęcia i 1,5 zł od tzw. nierogacizny) oraz 10% podatku przemysłowego od obrotu [Krawulski 1929]. Najsilniej odczuwano skutki kryzysu na obszarach peryferyjnych i najuboższych, położonych na wschodzie i południu Polski, gdzie rolnictwo było najbardziej rozdrobnione. Na wsi w okresie kryzysu nie tylko prawie całkowicie zaprzestano zakupów artykułów przemysłowych i spożywczych wytwarzanych poza gospodarstwami, ale także ograniczono konsumpcję wytwarzanych w gospodarstwie jaj, mleka, masła, zboża, mięsa itp. Produkty te przeznaczono bowiem na sprzedaż, gdyż wymiar podatku gruntowego państwo utrzymało przez okres kryzysu niemal na niezmiennym poziomie. Obciążenie podatkowe, i tak już dotkliwe dla małych niskotowarowych gospodarstw w okresie kryzysu, stało się wielkim problemem wsi. W Polsce w ciągu dwudziestolecia międzywojennego nie doprowadzono do ujednoczenia ustawodawstwa podatkowego. Istniało wówczas osiem odrębnych ustawodawstw podatkowych, tj. pruskie, austriackie, węgierskie (Spiż i Orawa), rosyjskie z podziałem opodatkowania dla chłopów, dla dworów, dla osad, dla byłego Królestwa Kongresowego oraz ustawodawstwo polskie. Rolnicy płacili 10 głównych podatków: gruntowy, dochodowy, 10-procentowy nadzwyczajny dodatek do podatku głównego, nadzwyczajna darowizna majątkowa, dodatek na interwencję zbożową, opłaty i dopłaty drogowe, podatek wyrównawczy, podatek inwestycyjny i szarwark [Dederko 1930]. Obciążenie podatkowe pochłaniało około 20% przychodów pieniężnych wsi. Wiele gospodarstw w mniejszym stopniu uczestniczących w rynku nie mogło wywiązać się w pełni z tych zobowiązań, a ponieważ należności te bezwzględnie egzekwowano – sekwestраторzy i policjanci stali się postrachem wsi. Niezmienione stawki opłaty targowej były w okresie spadku cen bardzo dużym obciążeniem chłopów. Wywołały one powszechny sprzeciw i były jednym z najważniejszych postulatów strajków chłopskich [Mieszczankowski 1983].

Wieś polska w okresie kryzysu cofnęła się również cywilizacyjnie i kulturowo. Wznowiono na masową skalę wytwórczość odzieży metodami chałupniczymi, głównie z lnu i konopi. Z braku obuwia powszechnie na wsi chodzono boso. Do oświetlenia

mieszkań – porzucając lampy naftowe – przywracano kaganki i łuczywa, a zamiast zapalek do rozpalania w piecach stosowano hubki i krzesiwa [Skodlarski 1995]. W wielu okręgach zaczął się szerzyć głód. Zrozpaczone do ostateczności masy chłopskie chwytaly się skrajnych środków obrony, tj. czynnej walki z uciskiem poprzez strajki i bunt chłopskie¹.

PODSUMOWANIE

Wielki kryzys ekonomiczny w gospodarce światowej szybko przeniósł się na strefę rolnictwa, które w 1929 roku odczuwało już pierwsze skutki pogarszania koniunktury gospodarczej. Pierwszymi i najważniejszymi symptomami kryzysu w Polsce była narastająca z czasem dysproporcja pomiędzy popytem a produkcją produktów rolniczych, a następnie także środki produkcji dla rolnictwa. W końcowej fazie kryzysu, w 1935 roku ceny na podstawowe produkty rolnicze były niższe o 62,68% w stosunku do 1928 roku. W reakcji na spadek cen skupu i narastające tzw. nożyce cenowe gospodarstwa duże w większości ograniczały produkcję, natomiast małe starały się zwiększać produkcję towarową, nawet kosztem własnego spożycia żywności. Na rynku zbóż państwo podejmowało różnorodne działania interwencyjne głównie służące zwiększeniu popytu, w tym zniesienie ceł wywozowych, podniesienie ceł przywozowych, wprowadzenie premii eksportowych oraz monopolu na eksport zboża. Do rangi wielkiego problemu wzrosło zadłużenie wsi i rolnictwa, które w 1932 roku szacowano na 4,3 mld zł, a wartość całej produkcji rolnej wyniosła jedynie 1,5 mld zł. Obciążenie podatkowe w okresie kryzysu utrzymano na niezmiennym poziomie i wobec drastycznego spadku przychodów gotówkowych ze sprzedaży produktów rolnych stało się wielkim problemem dla dużej części gospodarstw rolniczych, które ratując się przed licytacją (za niespłacone kredyty i podatki) zaciągnęły nowe pożyczki. Wieś na kryzys gospodarczy reagowała także buntami, wystąpieniami politycznymi i strajkami chłopskimi. Skutki kryzysu w rolnictwie były bardzo dotkliwe, wieś cofnęła się cywilizacyjnie i kulturowo, powszechne były także negatywne oceny słabej i nieskutecznej interwencji państwa i niewystarczającej osłony przed kryzysem krańcowo zubożałej wsi chłopskiej.

¹ Zadłużone gospodarstwa znalazły się w katastrofalnej sytuacji i wiele z nich poniosło najwyższą cenę kryzysu, którą był ich upadek i licytacja. Stąd też przez lata, także w okresie po II wojnie światowej, wieś panicznie bała się zadłużać. Bezwzględność organów państwa w ściąganiu należnych podatków nakładanych na wieś i rolnictwo sprawiła, że ludność czuła się oszukana przez władze państwowe wolnej Polski, o której marzyli i o którą walczyli. Wówczas także ukształtował się pogląd, że państwo jest wrogiem wobec obywateli, że nie chce im pomóc, choć może. Taki właśnie kryzys zapamiętali mieszkańcy wsi. Wielkie spory odbywające się wśród przedstawicieli organów państwowych i gospodarczych były poza zasięgiem i przeważnie poza zrozumieniem mieszkańców wsi (komentarz pochodzi z przekazu ustnego świadków kryzysu zapamiętanego przez autora opracowania).

LITERATURA

- Dederko B., 1930. Zdolność płatnicza podatkowa rolnictwa. Zbiór prac ekonomiczno-rolnych. T. 2. Warszawa, 2.
- Estey J.A., 1959. Cykle koniunkturalne. PWN, Warszawa.
- Grabski W., 1929. Kryzys rolniczy. Dom Książki Polskiej, Warszawa.
- Krawulski L., 1929. Nowe drogi polityki zbożowej. Rolnictwo 1, 14.
- Mały rocznik statystyczny 1939. GUS, Warszawa.
- Mieszczankowski M., 1983. Rolnictwo w II Rzeczypospolitej. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Moszczeński S., 1930. Co ma do powiedzenia nauka w obecnym kryzysie rolniczym. Gazeta Roln. 13, 14, 15.
- Orczyk J., 1971. Produkcja rolna Polski w latach wielkiego kryzysu gospodarczego 1929-1935. Poznań 108, 184.
- Skodlarski J., 1995. Zarys historii gospodarczej Polski do 1939 roku. PWN, Warszawa.
- Tomczak F., 1969. Rolnictwo Polski Ludowej. PWRiL, Warszawa, 19-29.
- Zarządzanie w kryzysie. 1984. Red. B. Wawrzyniak. PWE, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A., 1936. Metody walki z kryzysem w rolnictwie. Roczn. Ekon. 11, 94-103.

GREAT ECONOMIC CRISIS IN POLISH AGRICULTURE – A REMAINDER AND CAUTION

Summary. The work presents chosen aspects of the course of the so-called great economic crisis which took place in 1929-1933 in economy, including agricultural sector. The results of the crisis in the sphere of agricultural production, the use of production means and concerning shaping of the price level and price relationships were discussed. Attention was paid to the state intervention measures aimed to diminish the range of crisis in agriculture and reasons of their low efficiency. It was demonstrated that the crisis was very deep and beside the economy involved also the social, cultural and political spheres.

Key words: crisis in agriculture, price scissors, state interventionism

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 9.04.2009

Do cytowania – For citation: Musiał W., 2009. Wielki kryzys ekonomiczny w rolnictwie polskim – przypomnienie i przestroga. J. Agribus. Rural Dev. 3(13), 155-162.